

Kétszázötven éve született Kempelen, a varázsló

Kempelen Farkas, a híres feltaláló műszaki képessége és találmányai messze túlszárnyalták a kort, amelyben élt, és alkotott. Életében nem részesült kellő megbecsülésben. Világhíre sakkozógépével tett szert. Ez a maga nemében remek műszaki alkotás volt, de a többi találmányához mérve nem túlságosan jelentős. Azokat a találmányait vizsont, amelyek figyelmet érdemeltek volna, nem értékelték kellőképpen, mert az uralkodó osztály legmagasabb köreibben, de még az udvarnál is hiányosak voltak a természettudományi ismeretek.

Egyes források szerint csaldjának ősei Írországból kivándorolt nemesek voltak. Abban az időben a nemesi családok jobb érvényesülési lehetőségeket hazájuk határain kívül kerestek. Szolgálatukat külföldi uralkodónak ajánlották fel. A bevándorolt nemesek, az indigénák hű, odaadó támogatói voltak az uralkodóháznak. A Habsburgok szívesen fogadták a külföldi jelentkezőket, a folytonosan jogaikra hivatkozó magyar nemességben ugyanis nem nagyon bíztak.

Az indigénák között gyakran akadtak kalandorok, akik csak saját meggazdagodásukat tartották szem előtt. Voltak azonban tisztességes szándékú, tehetséges és művelt emberek is. Ilyen volt Kempelen Engelbert, Farkas apja, a pozsonyi harmincados, majd később udvari tanácsos. Lakása Pozsony belvárosának legrégibb és legnevezetesebb utcájában volt, a Ventur utcában. Itt születtek Spindler Annával kötött házasságából származó gyermekei, akik közül csak három maradt életben és érte el a felnőttkort, a többiek gyermekkorban meghaltak. A legidősebb fiú, András csillagásznak készült, majd a bécsi lovagakadémia tanára, később igazgatója lett, azután ausztriai követségi titkár és udvari történetíró, majd pápai protonotarius apostolicus, végül egyházi pályára lépett, és mint kanonok halt meg Pozsonyban. Sírköve vörös márványból készült, és ma is ott látható a szépen renovált klarissza templomban, amit a gótikus plasztika részére múzeumnak rendeztek be. A középső fiú – János – katona lett és a tábornoiki rangig vitte. A család legfiatalabb gyermeke Farkas, Pozsonyban született 1734. január 23-án. Győrött járt iskolába, majd a jogot Bécsben végezte el. Tanulmányainak befejezése után, egészen fiatalon, huszonegy éves korában a magyar udvari kamara fogalmazója lett. A ranglétrán tehetsége és szorgalma révén gyorsan haladt előre. Hat év múlva titkár, néhány év elteltével udvari tanácsos, ötvenkét éves korában pedig a legmagasabb rangot érte el, a magyar udvari kancellária konziliárusa lett, ami a mai államtitkárnak felel meg. Lefordította Mária Terézia latin nyelvű törvényeit németre. Munkája által nagy megbecsülést szerzett. Amikor kinevezték fogalmazóvá, Mária Terézia saját kezűleg írta rá az aktára: „a magyar udvari kamara sokat fog nyerni az ifjú Kempelen úrbán.”

Kempelen igyekvő hivatalnok, hajlama szerint azonban inkább természettudós, kiváló feltaláló volt. Emellett mint társasági ember is nagyszerűen megálta a helyét, jómodorú, kellemes társalgó, jól játszott különféle hangszereken, kitűnően rajzolt, a rézmetszéshez is értett, bámulatos nyelvtelensége volt, hét nyelven beszélt. A feudális szemléletű társadalomban azonban Kempelen tehetsége elforgácsolódott. Műszaki képességeit főleg olyan „érdekessegek” elkészítésére kellett pazarolnia, amelyek az udvar tetszését, szórakozását kielégítették. Ilyen udvari szórakozást szolgált sakkozógépe is. Elkészítésének története az egyik udvari estélyen kezdődött, ahol két francia különféle mechanikai-mágneses mutatványokkal szórakoztatta a megjelenteket. Az udvari emberek csodálattal nézték az egyszerű mutatványt, el voltak tőle ragadtatva, kellő természettudományos műveltségük híján nem tudták ésszel felfogni. Maga Mária Terézia is el volt bűvölve a látottaktól. Kíváncsián fordult Kempelenhez, hogy megtudja a véleményét a bemutatóról. Kempelen azt a megjegyzést tette, hogy ő sokkal különb mutatványra képes. A királynő szavát vette, majd szabadságot a feltalálót. Ő pedig bezárkózott pozsonyi Duna utcai házába, és rövid fél év elteltével elkészítette a sakkozógépet. A gép egy fából faragott törököt ábrázolt, mely karját gépiesen mozgatta és a sakk vagy máit figyelmzetéseit fejbőlintással adta ellenfele tudtára. A feltaláló a gép belsejébe kerekeket és rugókat épített, melyek zaja működés közben szakadatlanul hallatszott. A gép rejtélye egy fél évszázadon át izgalomba tartotta Európát és Amerikát. Mária Terézia varázslatot sejtett a dologban. A bemutató után ilyen kérdéssel fordult Kempelenhez: „Ön talán varázsló, kedves Kempelen úr?” A gép hírére fokozta, hogy Európa főúri, sőt fejedelmi sakkozói fölött sorozatos győzelmet aratott. Legyőzte Pál orosz nagyherceget, II. Frigyes porosz királyt, majd később Napóleont. Az uralkodók óriási összegeket ajánlottak fel a gépért, csak hogy megtudják titkát. II. Frigyes meg is vásárolta s nagyon családott lett, amikor a gépezet titkát megtudta, mert állítólag egy sakkozó törpe volt benne elrejtve. A gép később Párizsba, majd Amerikába került, és a hírek szerint 1854-ben Philadelphiában egy tűzvész alkalmával elpusztult.

Kempelennel zenés színdarabokat írtak a bécsi udvari színház számára és az uralkodó család műkedvelő színelőadásaira. Írt alkalmi költeményeket udvari ünnepélyekre. A beteg Mária Teréziának kerekéken gördülő, automatikusan mozgatható betegágyat konstruált, hogy a beteg uralkodónő ne legyen helyhez kötve, s ne unatkozzék. A vízépítészeti ismeretek birtokában a hegyről lefolyó víztömeget befogta, és a schönbrunni kastély parkjának szökőkútálózatát látta el ily módon vízzel. Megépítette a budavári vízműveket is. Új rendszerű kútjait malmoknál, hármorműveknél és bányákban alkalmazták. Kempelen sokáig kísérletezett gőzgépekkel. Kísérleteinek eredménye sok kiváló újítás volt, még Wattot, a gőzgép feltalálóját is megelőzte az új erőátvitel munkába fogásával. „Tűzzel és párával dolgozó alkotmányai” merítették a vizet a Ferenc-csatorna építéseihez. Erről a „Magyar Kurír” 1793-ban a következőképpen számolt be: „Kempelen udvari Tanácsos úr által találtatott és készített vízmerítő alkotmánnyal próbát tétetvén, ezen vízi csatornát készítő társaságnak igazgatója gr. Apponyi úr telles megelégedésével tapasztalta annak hasznos voltát.”

Kempelen neve nemcsak Pozsonnyal, de Budával is szorosan összefüggő. A budai várban a Várszínház az ő építészeti tudását dicséri. Adatok vannak arról, hogy részt vett a várbeli királyi palota építésében. A budai vár számára a pozsonyihoz hasonlóan vízvezetékét szerkesztett és épített. 1794-ben kidolgozta egy Fiuméhoz vezető, Pest-Budáról kiinduló országos csatorna tervét, amely összekötne az Adriai-tengerrel. Feltehető, hogy az ország központi hivatalának Pozsonyból Budára költöztetését is Kempelen szorgalmazta. Erre vall a nagyszombati egyetem átköltöztetése körül vállalt jelentős szerepe. Mielőtt még erre sor került volna, számos megbízatásnak tett eleget. Az udvar felhatalmazta császári biztos minőségben Magyarország déli vidékén, a törököktől visszafoglalt Bánságban a rendcsinálással. A nemzetiségek betelepítését leállította, megszüntette a katonai kormányzást. Amikor a következő évben Mária Terézia tudomására jutott, hogy a kibányászott só jelentős része vám és adó megkerülésével, lopott jószágként kerül a piacra, megbízta Kempelent – mint sójövődéki igazgatót – az ország sóbányáinak teljhatalmú ellenőrzésével. A magyar kamara elnöke, Grassalkovich Antal megbízta a kamarai manufaktúrák és a növénytermelő telepek felügyeletével. Ennek célja az volt, hogy fellendítse a hazai posztógyártást, a gyapotfonást, a selyemhernyó-tenyésztést és a festőnövények termesztését.

Ezek az események előzték meg Kempelen kinevezését a nagyszombati egyetem átköltöztető bizottságába. Gondos előkészítés után Nagyszombatról Vágszeredig a tizenöt kilométernyi utat szekerekkel tették meg az egyetem ingóságai, sőt a tanárok és a diákok egy része is. Kempelen a nagyszombati szekeresszágban nem nagyon bízott, ezért a csallóközi Nagylégről hozatta fel a magyar szekeresszágokat. A nagylégiek személyes ismerősei voltak, birtokos lévén azon a vidéken, s a nagylégi magyar fuvarosokat szószállítással is foglalkoztatta. Vágszereden átrakták a rakományt tutajokra, azokról Nádszegen pedig szószállító hajókra, amelyeknek minden hajósát ismerte Kempelen. A Vágról áthajóztak a Dunára. Itt a komáromi ácsok hat tutaját készítettek az ingóság továbbszállítására. Kempelen fáradozásának a gyümölcse a budai egyetem 1780. március 25-i megnyitása volt. Mária Terézia a magyar egyetem minden jogát, kiváltságait és alapítványait nevezetes diplomájában, a Ratio educationisban erősítette meg.

Kempelen igen nagy jelentőségű találmánya volt a beszélőgép. Tíz évig dolgozott rajta. Így írt erről: „Már 1769-ben, amikor sakkjátékomon dolgoztam, különböző zenei hangokat kezdtem tanulmányozni abból a célból, hogy közülük kiválasszam azokat, amelyek az emberi hangot leginkább megközelítik, de a sok hangszer között nem akadtam egyetlen egyre sem, mellyel megelégedhettem volna.” Egy alkalommal egy véletlen folytán mégis megtalálta a megfelelő hangszert. Egy csallóközi sétája alkalmával figyelmes lett a nagylégi kocsmából kiáradó hangokra. Bent a söntésben legények mulattak dudaszó mellett. „Rendkívül megörültem a felfedezésnek” – írja Kempelen. „Megvallom, a zene soha olyan nagy gyönyörűséget még nem szerzett nekem, mint a lenézett duda siralmas bűgása. Kezembe kerítettem és játszani kezdtem rajta a mélyhangú síp dörmögötése nélkül. Sikerült is. Meg akartam venni a hangszert, de nem adta.” Kempelen hosszas könyörgésére egy nádból készült sípocskát kapott a dudástól. Sétájáról visszatérve Pozsonyban rögtön ki is próbálta. Egy közönséges fújtató vascsövébe illesztette a sípot. Ez volt Kempelen első kezdetleges beszédutánzó szerkezete. Később tökéletesítette, és a szerkezet eléggé tisztá gyermekhangon ejtette ki a szavakat. Idővel a beszélőgép külföldre került, és az egyik londoni kollégium természettudományi múzeumában őrzik.

Szerkesztett Kempelen a vak Paradis Teréz zeneszerzőnek egy írógépet, „mely képessé tette gondolatit saját kezűleg nyomtatvány darabos betűkben”.

Kempelen nagy érdemeket szerzett azzal, hogy az emberi beszédhang alakjait vizsgálta, a hangzást, a képzésmódot vizsgálta és úttörő művében (*Mechanismus der menschlichen Sprache, nebst Beschreibung seiner sprechenden Maschine*. Wien, 1791.) rendszerezte. Fonetikai kutatásait, eredményeit még a mai fonetikusok is helyesen ismerik el, a maga korában pedig felfedezései egyenesen korszakalkotóak voltak.

Kempelen Farkasról, születésének kétszázötvenedik évfordulóján kegyelettel emlékezünk meg. Tehetséggel párosult szorgalma, korát meghaladó művészi találmányai által méltóvá lett a bécsi temetőben levő sírkövére vésett horátiusi szavakra: „NON OMNIS MORIAR” – Nem halok meg egészen.

Vörösmarty Géza